

Wstęp

Sieci archiwalne rozumiane jako system instytucji gromadzących materiały wytworzone w wyniku działalności instytucji zdefiniowanych i zbliżonych ustrojowo oraz wybranych na podstawie różnych kryteriów archiwów rodzinnych i osobistych stanowiły przedmiot rozważań historyków. Sieć najczęściej kojarzy się także z jednym ośrodkiem zarządzania. Z reguły stanowi też efekt zrationalizowanych, opartych na określonych i zapisanych zasadach, reguł gromadzenia, przechowywania, udostępniania, popularyzacji i informacji o zasobie. Powodem i celem analiz działalności sieci, wykonywanych i prezentowanych przez historyków i archiwistów, było najczęściej poszukiwanie czynników kształtujących ich zasób oraz chęć ukazania ich zawartości ze wskazaniem na jej przydatność dla badań historycznych. Prowadzono je z myślą o poszukiwaniu efektywnych modeli organizacji archiwów oraz historykach i miłośnikach historii pragnących opierać swoje refleksje na materiałach zgromadzonych w archiwach. Organizacja sieci archiwalnych wiąże się z wieloma funkcjami społecznymi archiwów, takimi jak gromadzenie i rozmieszczenie archiwaliów, ich przechowywanie, opracowanie, udostępnianie, a także popularyzacja. Warunkiem dobrze działającej organizacji jest odpowiednie zabezpieczenie finansowe, wyposażenie lokalowe i obsada personalna. Prawo stanowi istotny czynnik kształtujący działalność sieci.

Za pioniera w dziedzinie badania sieci archiwalnych, zwłaszcza obcych, w historiografii polskiej uznać należy Tadeusza Manteuffla¹. Prowadzone przez niego analizy sieci archiwów francuskich i amerykańskich służyć miały inspiracji dla polskich rozważań teoretycznych i działalności praktycznej w tym

¹ T. Manteuffel, *Organizacja archiwów francuskich*, „Archeion” 2, 1927, s. 96–109; *idem*, *Archivum Narodowe Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, „Archeion” 15, 1937–1938, s. 58–64.

zakresie po odzyskaniu państwowości, poszukiwaniu nowych modeli i rozwiązań, refleksjom nad rolą archiwów w historii i społeczeństwie tych krajów. Francuska sieć archiwalna została potraktowana jako przykład nowoczesnej organizacji ukształtowanej w wyniku przemian społecznych i ustrojowych. Refleksje dotyczące sieci w dużym stopniu wynikały także z chęci prezentacji zasobu archiwalnego zgromadzonego w tych krajach, a przede wszystkim zasad, na których został oparty. Miało to służyć lepszemu ukierunkowaniu kwerend dla badaczy historii tych krajów. Podobne motywy kierowały archiwistami opisującymi poszczególne sieci archiwów zagranicznych w okresie PRL i Rzeczypospolitej po 1989 r.² Ich artykuły powstały jako efekt próby odpowiedzi na pytanie – jakim modyfikacjom powinna podlegać sieć archiwów polskich, by możliwa była dobra realizacja przypisanych im podstawowych funkcji: gromadzenia, kształtowania, przechowywania, zabezpieczania, opracowania, udostępniania i popularyzacji zasobu? Jednocześnie prezentacja zasad gromadzenia służyć miała prowadzeniu badań z historii powszechnej. Wskazać przy tym trzeba, że w polskich czasopismach archiwalnych były publikowane teksty autorów obcych dotyczące tej problematyki. Najbardziej znanym przykładem są rozważania Hansa-Joachima Schreckenbacha o niemieckiej sieci archiwalnej³. Opublikowane dotychczas teksty dotyczące problematyki sieci mają wiele walorów poznawczych dla historyków i osób zainteresowanych historią. Wskazują na profile działalności poszczególnych sieci i typów występujących w nich archiwów, co umożliwia bardziej precyzyjne projektowanie kwerend i ich wykonywanie. Zachęcają także do dalszych refleksji nad czynnikami wpływającymi na kształt sieci archiwalnych w poszczególnych krajach. Za jeden z istotnych powodów analiz zagranicznych sieci archiwalnych przez archiwistów polskich uznać należy zainteresowanie materiałami dotyczącymi historii Polski wytworzonymi przez instytucje obce oraz skupiające środowiska emigracji polskiej.

Problematyka sieci archiwalnych stanowiła zasadniczą oś narracji poświęconej historii archiwów. Widoczna była zarówno w rozważaniach Andrzeja Tomczaka, jak i Janusza Tandackiego. Pierwszy z autorów zaprezentował sieć archiwów staropolskich, archiwa okresu zaborów, Polski Odrodzonej i Polski Ludowej⁴. Drugi z nich dokonał analizy różnych aspektów działalności

² M.in. S. Nawrocki, *Zagadnienia nowoczesnego budownictwa archiwalnego na przykładzie Danii i Francji*, „Archeion” 67, 1979, s. 185–201; W. Stępnia, *Archiwa Grecji*, „Archeion” 94, 1995, s. 98–111.

³ H.-J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie: rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96, 1996, s. 121–143.

⁴ A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, wyd. 2 popr. i rozsz., Toruń 1982.

archiwów, głównie państwowych, podlegających Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych⁵.

Czynniki kształtujące sieci archiwalne były bardzo zróżnicowane. Wskazać tu można zarówno ważne zmiany ustrojowe następujące w wyniku gwałtownych wydarzeń, takich jak rewolucje, jak i analizy działalności już istniejących systemów instytucji archiwalnych i wprowadzanie do nich modyfikacji o zróżnicowanym zakresie w warunkach stabilności politycznej. Polska sieć archiwalna, której najistotniejszy segment stanowią archiwa państwowe z zadaniami sprecyzowanymi przez prawo archiwalne, przechodziła od 1918 r. wiele zmian. Jej organizacja oparta została na sieciach archiwów historycznych i bieżących ukształtowanych w państwach zaborczych. Po 1945 r., po zmianie kształtu terytorialnego i ustrojowego Polski, uległa kolejnym przekształceniom. Wpływ na modyfikacje miały wówczas zarówno ideologia władzy, w tym obowiązek korzystania z radzieckiego wzorca kulturowego, jak i problemy wynikłe w efekcie zakończonej wojny. Podstawą organizacji sieci stała się idea państwowego zasobu archiwalnego, oznaczająca uznanie dziedzictwa kulturowego za własność państwową. Przyjęto wówczas zasadę zgodności sieci archiwów państwowych z podziałem terytorialnym kraju. Oznaczała ona rozbudowę sieci archiwów, zwiększenie ich ilości. Archiwa wojewódzkie i powiatowe istniały do 1975 r. Wówczas to nastąpiły istotne zmiany w sieci. Wraz z reformą administracyjną i likwidacją powiatów działalności zaprzestały także występujące w nich archiwa. Sieć archiwów państwowych zredukowana została do archiwów wojewódzkich. Doświadczenia lat 1945–1989 wskazały na niestabilność podziałów administracyjnych. Podobna sytuacja miała miejsce po 1989 r. Świadectwem tego zjawiska był nowy podział terytorialny kraju wprowadzony w 1999 r. Nowelizacje konstytucji PRL z 7 kwietnia i 29 grudnia 1989 r. tworzyły demokratyczne państwo prawa. Przyczyniły się do wprowadzenia podstawowych praw obywatelskich, takich jak wolność wyborów politycznych, pluralizm w postaci możliwości powoływania stowarzyszeń o różnych orientacjach ideowych, utworzenia nowych instytucji, takich jak prezydent, Senat, Krajowa Rada Sądownictwa, która miała służyć uniezależnieniu sądownictwa od władz administracyjnych, nowy kształt wyborów i samorządu terytorialnego⁶. Wszystkie zmiany ustrojowe i terytorialne zachwiały jedną z idei konstrukcji sieci polegającą na założeniu o zbieżności sieci archiwalnej z systemem instytucji administracji państwowej i samorządowej. W 1999 r. ponownie powrócił podział terytorium na powiaty i województwa. Po przemianach lat 1989–1991 w sieci pojawiły się archiwa centralne i niemające charakteru centralnego. Zasób większości

⁵ J. Tandecki, *Archiwa w Polsce w latach 1944–1989. Zarys dziejów*, Toruń 2017.

⁶ M. Żukowski, *Dzieje administracji w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2011, s. 722–725.

z nich to archiwalia od średniowiecza po wiek XX. Dominuje w nich dokumentacja aktowa zapisana na nośniku papierowym. Przywrócenie działalności instytucji samorządowych nie wywarło początkowo wpływu na sieć archiwów polskich. Sytuacja Polski jest nieporównywalna z innymi krajami. We Francji granice departamentów nie były zmieniane od dwóch stuleci. Rozpad systemu realnego socjalizmu skutkowałam zaprzestaniem działalności wielu instytucji, m.in. Rady Państwa, Służby Bezpieczeństwa, administracji nadzorującej wyznania, instytucji cenzury. Doprowadziło to do konieczności podjęcia decyzji o losach archiwaliów, których aktotwórcy nie kontynuowali działalności. Tylko część ich archiwaliów trafiła do archiwów państwowych. Dla spuścizny aktowej Służby Bezpieczeństwa utworzone zostało odrębne archiwum – Instytut Pamięci Narodowej. Powstanie instytucji samorządowych przyczyniło się do rozbudowy sieci aktotwórców tworzących państwowy zasób archiwalny. Podobną rolę odegrał nowy podział administracyjny przywracający powiaty. Prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych doprowadziła do zmniejszenia ilości aktotwórców ze sfery gospodarczej. Jej efektem było także powstanie instytucji przechowujących akta, głównie dokumentację pracy niezaliczaną do akt wieczystego przechowywania, ze zlikwidowanych zakładów. W systemie demokratycznego państwa prawa pozostały archiwa wyodrębnione, w tym instytucji reprezentacyjnych – Sejmu i Senatu. Wszystkie te zjawiska pozwalają na zadanie pytania – w jakim stopniu współczesna sieć archiwalna w Polsce odpowiada potrzebom użytkowników indywidualnych i instytucjonalnych, osób i organizacji o zróżnicowanych zainteresowaniach, wśród których znajdują się zarówno badacze, jak i poszukujący swoich dokumentów pracy, aktotwórców, instytucji zarządzających zasobem archiwalnym? Jedną z cech dobrze zorganizowanych sieci powinno być efektywne zachowanie i ochrona szczególnie cennych archiwaliów. Czy spełniają one taką funkcję? Konstrukcje sieci archiwalnych z reguły tworzą struktury złożone. W poszczególnych sieciach narodowych charakterystycznych dla poszczególnych państw pojawiają się swoiste podsieci archiwalne, np. państwowe, kościelne itp.

Powstają zatem pytania – jakie czynniki powinny kształtować organizację sieci archiwalnych, by zapewnić im stabilność, a dzięki niej efektywną informację o zasadach gromadzenia, przechowywania i udostępniania akt? Czy rozstrzygające są tu czynniki ustrojowe – organizacja instytucji reprezentacyjnych, wykonawczych, sądowych, podział terytorialny kraju, czy też powinny o niej decydować zasady z dziedziny archiwistyki, a może raczej potrzeby użytkowników? Na ile możliwa jest modyfikacja dotychczasowej organizacji zasobu? Przyjęcie tej zasady dostosowania sieci do potrzeb użytkowników oznaczałoby konieczność zapoznawania się z ich opiniami, praktykami, a tym samym poszukiwania i wskazywania środowisk zainteresowanych archiwaliami.

Wykorzystanie archiwaliów w czasach nam współczesnych uzależnione jest także od technologii cyfrowych. Użytkownicy chętnie korzystają z nich w sieci. Czy to zjawisko może przyczynić się do postawienia tezy, że organizacja zasobu stanowi zagadnienie drugorzędne wobec cyfrowej możliwości dostępu do niego? Należy jednak mieć świadomość tego, że umieszczenie całości zasobu w sieci to założenie idealistyczne. Istnienie sieci przyczynia się do tworzenia publicznych i przewidywalnych reguł udostępniania i służy otwartemu dostępowi do materiałów zgromadzonych w archiwach.

Wskazać można na wiele zależności pomiędzy rozwojem środowisk naukowych i poszczególnych kierunków badawczych a działalnością archiwów. Instytut Pamięci Narodowej oparty na archiwaliach wytworzonych przez Służbę Bezpieczeństwa stanowi przykład instytucji, której rozwój był w znaczący sposób stymulowany przez to dziedzictwo. Studia nad archiwaliami prowadzić mogą do tworzenia nowych pól zainteresowań i rozwoju osobistego badaczy. Stanowią także istotną inspirację dla różnych form edukacji publicznej – wystaw, odczytów, warsztatów, wizyt w archiwach. Dobra organizacja sieci służyć może pełnieniu przez archiwa wielu funkcji kulturotwórczych – od profesjonalnego i popularnego zainteresowania przeszłością, poprzez inspirację twórczości literackiej i artystycznej, do tworzenia gier komputerowych, programów i pomocy dla edukacji szkolnej na różnych poziomach. Jednym z jej warunków jest lokalizacja. Bliskość terytorialna sieci i instytucji prowadzących działalność naukową i dydaktyczną przyczynia się do częstych kontaktów pomiędzy archiwami i studentami historii oraz innych nauk humanistycznych.

Analiza działalności sieci archiwalnych prowadzi także do formułowania pytań dotyczących instytucji nimi zarządzających i ich umiejscowienia w systemie administracji. Kwestie, kto powinien nimi zarządzać, by była to działalność profesjonalna, jak powinna być zorganizowana instytucja zarządcza i jakie powinny być źródła finansowania tej działalności stanowią ważne problemy postępowania z dziedzictwem kultury, dążeń do nadania mu charakteru spuścizny niestanowiącej zamkniętego, martwego i obojętnego reliktu, lecz wiecznie inspirujących materiałów, wzbogacających różne formy działalności i refleksji społecznej.

Niniejsza publikacja zawiera dziesięć artykułów poświęconych różnym aspektom działalności sieci archiwów w Polsce oraz w innych krajach: Hiszpanii, Księstwie Liechtensteinu, Litwie i Rosji, a także udostępniania w archiwach Ukrainy i Białorusi. Artykuł poświęcony archiwum rodziny Chmarów ukazuje zjawisko braku korelacji pomiędzy sformalizowanymi sieciami a gromadzeniem archiwaliów dla potrzeb jednej z istotnych struktur społecznych, za którą uznać należy rodzinę i tworzone przez nią związki i relacje. Rozważania poświęcone archiwom Księstwa Liechtensteinu wskazują, jak bogate w archiwalia może być

nawet niewielkie terytorium Europy oraz jak silny jest wpływ władcy dziedzicznego na losy tworzonych przez niego materiałów, stanowiących efekt pełnienia przez niego określonej funkcji społecznej. Artykuły dają przegląd zainteresowań i badań prowadzonych nad organizacją i sieciami archiwów przez różne ośrodki akademickie w Polsce i na Litwie. Celem publikacji jest wzbogacenie refleksji o omówienie czynników kształtujących sieci archiwalne, szczególnie w XX w., oraz ich relacji z potrzebami społecznymi, które generalnie wymagałyby lepszego poznania i wskazania na ich ewolucję stymulowaną czynnikami kulturowymi i ustrojowymi, a także z ich szczególną odmianą – badaniami naukowymi o przeszłości służącymi rozwojowi refleksji nad uwarunkowaniami zjawisk współczesności. Wiadomości zawarte w artykułach niniejszej monografii posłużyć mogą także lepszemu poznaniu zasobu zawartego w poszczególnych sieciach, służącemu bardziej efektywnym wyborom materiałów do badań, wyznaczania kierunków badań, działalności popularyzatorskiej i edukacyjnej. Sieć archiwów polskich została zaprezentowana poprzez ukazanie różnych problemów związanych z jej tworzeniem po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. i modyfikacjami wywołanymi przemianami ustrojowymi. Refleksje zawarte w artykułach ukazują duży wpływ czynników politycznych na organizację sieci archiwalnych w poszczególnych krajach. Najczęściej stanowią one efekt poglądów odnoszących się do roli dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu tożsamości państwowej, regionalnej i lokalnej, a także ich dostępności społecznej. W organizmach państwowych o silnej pozycji władzy wykonawczej dokumenty uznawane za najistotniejszy element dziedzictwa kulturowego utożsamiane są z działalnością państwa. W takich przypadkach najczęściej sieci administrowane są przez władze państwowe. Takie rozwiązanie zapewnia stabilność ich finansowania i prowadzonych w jej ramach prac służących zarządzaniu archiwaliami – przechowywaniu, zabezpieczeniu, opracowywaniu, popularyzacji i innych form wykorzystania materiałów. W modelach państwowych o silnej i stabilnej pozycji samorządu lokalnego funkcje ochrony archiwaliów mogą zostać przekazane instytucjom z nim związanym. Z reguły takie rozwiązania oznaczają większą aktywność społeczną w kształtowaniu form działalności archiwów. Takie zjawisko można zaobserwować w przypadku archiwów Hiszpanii. Można też wskazać, że w krajach odchodzących od systemów niedemokratycznych bardzo często utrzymuje się podporządkowanie dziedzictwa kulturowego instytucjom państwowym. Istotnym elementem przemian w sieciach są zmiany ustrojowe zarówno o ewolucyjnym, jak i rewolucyjnym charakterze.

Alicja Kulecka